

SAİD HALİM PAŞA KİTABI

OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz



Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 68

Koordinasyon
Sertaç Güleç
Nurullah Yıldız

SAİD HALİM PAŞA KİTABI
OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz

Düzeltili
Gülümser Karabulut

ISBN 978-605-7664-70-9

T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı,
İstanbul, Mayıs 2021

Kitap Tasarım
Abdüselam Ferşatođlu

Baskı, **Seçil Ofset**
100. Yıl Mahallesi Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No:77 Bağcılar, İSTANBUL
Sertifika No: 44903

SAİD HALİM PAŞA'DA İLİM, MAARİF, USUL VE İSTİKAMET BUHRANI

MUSTAFA GÜNDÜZ

Buhran Nesli

Mevlana'nın tasavvufi bir metaforundan hareketle, son dönem Osmanlı aydınlarının mücadelesini ateş deryasını mumdan kayıklarla geçmeye çalışan mücadele nesli olarak nitelemek çok da yanlış olmaz. Onların temel kaygıları izmihlâle yüz tutmuş din ü devleti inkırazdan tahlis ederek daimi kılabilmek ve onu yeniden eski şan ü şerefine ulaştırmaktır. Zira karşılaştıkları ve binlerce yıllık hayat biçimlerine, zihniyet ve inançlarına meydan okuyan ve onları yok etmekle tehdit eden modernite meydan okuması ve realitesi karşısında varoluşsal bir reaksiyon ve aksiyon yaşamaya mecbur kaldılar. 19. yüzyıl, kökeni nerede ise 12. yüzyıla kadar inen modern ideoloji ve hayat karşısında Osmanlı aydınlarının büyük bir şaşkınlık yaşadıkları ve gittikçe açılan ve farklılaşan mesafenin kapatılabilmesi için bir şeyler yapma gayretiyle bocaladıkları bir devirdir. Zamanın icbar ettiği realite karşısında siyasi, askerî, ekonomik ve kültürel sahalarda taklitten eklektizme uzanan bir yelpazede direnç ve uyum üreten aydınların tutum ve davranışları farklılaşarak da olsa bugüne kadar devam etmiştir.

Tanzimat'tan sonra Osmanlı aydınlarının öncelikli meselesi "Ne olacak bu devletin hâli?" ya da "Bu mülk nasıl kurtulur?" sualine nazari ve ameli bir cevap bulabilme cehdidir. Bu ceht onları çoğu kere sabit bir düşünme limanından mahrum etmiş ve istikametsiz bırakmıştır. Onların uzun düşünce vakti, sabredecek zamanları, teâtî ve müzakere edecek meclisleri azdır. Bir an evvel bir şeyler yapmak ve netice almak başta gelen emelleridir. Onun için uzun boylu okumaya ve tefekküre bile zaman ayıramamış; duyduklarını, akıllarına gelen bir çözümü bir an önce matbu görmek ve sonrasında da denemek savletinde bulunmuşlardır. Öyle ki hiçbir fikir olgunlaşmamakta; sürekli bir düşünce ve fikir hayatı meydana gelmemekte; kuram, teori, ekol vb. düşünsel tortular mayalanmamaktadır. İçinde bulunulan devlet, cemiyet, coğrafya ve siyaset onlara çabuk, aceleci, hızlı hatta daha hızlı olmayı icbar etmektedir. Avrupalıların yüz yıllardır yapageldiklerini, düşünegeldiklerini onlar birkaç yılda hatta daha kısa sürede üretmeleri ve kullanıma hazır hâle getirmeleri gerekiyordu. Bir tür modernleşme pratiği olarak görülebilecek bu acelecilik ve aşırı faydacılık, uzun vadede elbette beklenmeyen neticeler doğuruyordu. Bir konferansta ya da konuşmada işitilen sosyolojik öneriye çarpılanlar oluyor, derhâl bunu 'Memâlik-i Osmaniy'e'de hayata geçirmek için Sultan'a mektuplar, ıslahat risaleleri yollanıyor, halkı tenvir için gazete ve dergiler çıkarılıyor, derme çatma matbaalarda çalakalem yazılar basılıyordu. Heyecanla kapağı açılan bir kitabın sonuna bile gelmeden tercümesine başlanıyor, çoğu kere söz konusu kitabın temel felsefesine nüfuz edilemiyor, hatta savlet edilen tercüme işi bitirilemiyordu. Ya da tercüme edilen kitabın tam olarak neyi, nasıl savunduğu bile bilinmiyordu. Kendi inanç ve değer sistemine taban tabana zıt bir kitabı tercüme ettiğinin bile farkında olmayan aydınlar görülebiliyordu. İnanılmaz bir gayret, heyecan ve mücadele son dönem Osmanlı aydınlarını çok değişik serüvenlere sevk ediyordu.

Sultan II. Abdülhamit gerek şahsı, gerekse politikaları ile modernleşme sürecinin temelinde önde gelen savunucusu iken, bazılarına göre ise en büyük engeldi. Özellikle bütün sermayesi Sultan'ın açtığı yeni okullarda edindikleri modern bilgi olan genç neslin bazı aktivistleri, bir anayasa ilan edilir ve Sultan giderse her şey düzeler beklentisi içindeydi ve bu uğurda “memleketin kurtuluşu” için her türlü yola başvurmanın mubah olduğuna hükmederek, kendi can düşmanlarıyla bile iş birliği yapmaktan çekinmiyorlardı. Yeter ki o [sultan] gitsindi, gerisi kendiliğinden gelecekti. Bu öyle bir beklentiye dönüştü ki, II. Meşrutiyet devriminden birkaç sene öncesinde ülkedeki bütün siyasi odaklar eylem/ihtilal yanlısı muhalefet saflarında birleşti. Derken olanlar oldu ve kimsenin -Avrupa'nın ve “dünyanın şeytani İngilizlerin” (C. Meriç) bile- beklemediği anda Sultan sürpriz yaptı ve tahtı genç muhaliflere bıraktı. Jön Türkler tam anlamıyla şoke olmuşlardı ve bir anda ne yapacaklarını şaşırıldılar. Devlet-i Aliyye'nin idaresi oldukça genç ve tecrübesiz Jönlerin ellerindeydi. Oysa onların ciddi hiçbir projesi yoktu. Zira Sultan'ın tahtı bu kadar kolay bırakacağını asla düşünmüyorlardı. Sultan'ın kadrosu ile işe başlamak başka çare yoktu. Kısa sürede kendi kadrolarını yetiştirecekler, tensikat ve tasfiye sonra gelecektir. Öyle de yaptılar. Bu süreçte komplolar, suikastlar, şantajlar, darbeler, mağlubiyetler, mağduriyetler ve maluliyetler birbirini izledi. Müslüman Türkler tarihlerinin en acı yıllarını yaşadı ve Balkanlar an içinde tarif edilmez acı ve zulümle terkedildi. Artık bir ölüm kalım savaşı başlamıştı. Batı dünyası dünyayı paylaşmada son lokmaları da indirmek ve son darbesini indirmek için Cihan Harbi'nin içine Osmanlı'yı kolayca iteleyiverdi. Osmanlı asker ve bürokratları İngiltere ve Fransa ise yanında savaşa girmeyi çok istemeler de Almanların safında savaşa girmeye mahkûm edildi.

Bu sancılı süreçte ailecek muhalif bir mirasın sahibi olan Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile samimi ilişkileri olan genç, dinamik ve iyi tahsil görmüş biri Osmanlı sadaretine (başbakanlık) namzet gösterildi. Bu aday Mısır'ın asi valisi Kavalalı'nın torunlarından Said Halim Paşa idi. 11 Haziran 1913'te Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmesinin ardından İttihatçılarca sadarete getirilen Paşa bu görevde dört seneye yakın kaldı. Birinci Dünya Savaşı'nın büyük kısmı onun sadareti zamanında geçti. Birçoklarına göre o, sadece bir devlet adamı değil aynı zamanda eserleri ve görüşleri ile II. Meşrutiyet'in avangart bir İslamcı ideoloğudur. Ancak bu sonradan, özellikle 1940'lardan sonra yapılan bir tanımlamadır ve Paşa'ya II. Meşrutiyet'in sınırları muhayyel düşünce dünyasında koordinatları kesin bir konum belirlemek zordur.

Mehmed Said Halim Paşa ve *Buhranları(muz)*

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Mehmed Said Halim Paşa, 19 Şubat 1964'te Kahire'de doğdu. Kısa süre sonra İstanbul'a geldi. Hususi hocalardan dersler aldı, İsviçre'ye giderek farklı alanlarda dersler takip etti, özellikle de zamanını gözde dersleri ideoloji ve ekonomi-politik. Farklı diller öğrendi, İslam toplumlarının tarihsel ve güncel sorunları üzerine uzun mesailer harcadı. Bu yönü ile son dönem Osmanlı aydın, siyasetçi ve bürokratları arasında önemli bir yere sahiptir. Paşa'nın çok fazla eseri bulunmasa da II. Meşrutiyet Dönemi dergilerinde “Mehmed” müstearıyla yayımladığı makalelerinden ve anılarından müteşekkil *Buhranlarımız* başlıklı eseri onu farklı boyutlarda değerlendirmeye, düşüncelerini öğrenmeye yetecek boyuttadır.¹ Kitapta yer alan makaleler, İngilizce ve Urduçada da yayımlanmış ve sadece Osmanlı dünyasında değil başka coğrafyalarda da dikkat ve ilgiye mazhar olmuştur.

Kitap, *Meşrutiyet, Taklitçiliğimiz, Fikir Buhranımız, Cemiyet Buhranımız, Taassup, İslâm Dünyası Neden Geri kaldı? İslâmlaşmak, İslâm Devletinin Siyasi Yapısı* risalelerinden müteşekkildir. Hindistan ve Pakistan'daki Müslüman düşünürler üzerinde etkili olan küçük fakat önemli risalesi *İslâmlaşmak ve İslâm'da Teşkilât-ı Siyâsiyye ve Islâhatımızın Esasları* başta olmak üzere, diğer bazı eserleri uzun müddet Türk

1 Bu makalede kaynak olarak Ertuğrul Düzdağ tarafından yayına hazırlanan ve kısmen sadeleştirilen çalışma kullanılmıştır. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, İz Yayınları, 1998.

okuyucusunun meçhulü olmuştur.² Said Halim Paşa'nın öneminden hâlâ bir şey kaybetmeyen ama üzerinde fikir yürütmeye ve tartışmaya müsait fikirleri ne Türkiye'de ne de başka yerde tam bir karşılık bulamamıştır.

Son dönem Osmanlı, Erken Cumhuriyet Dönemi düşünce dünyasını, sosyal ve siyasal değişimini inceleyen klasik ve öncü çalışmalar -İbnülemin Mahmut Kemal İnal ve İsmail Kara³ istisna tutulursa- Said Halim Paşa'yı âdeta geçiştirmiş gibidir. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*'nde Paşa'ya bir paragraf bile ayırmamıştır. Ülken, birkaç satır ayırdığı Paşa için "İslam'ın doktrinine şuurlu olarak sarılmayı tavsiye ediyordu." derken, Türkiye'de bilumum tarihçiyi etkileyen Amerikalı Orta Doğu tarihçisi Bernard Lewis birkaç cümle ancak kurabilmiştir. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın müellifi Niyazi Berkes pejoratif üslupla ideolojik düşüncelerini harmanlayarak "en uzun on yılın" meşhur Sadrazam'ına bir sayfalık yer ayırmıştır. Onu "katı ve gerici bir İslamcı" bürokrat olarak tarihin rafına bırakmıştır. Tanpınar, adını bile anmamıştır. 2000'li yılların önde gelen sosyal bilim birikimi *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce* derlemesinde de Paşa'ya yer ayrılmamıştır. Yapılan bazı yüksek lisans tezleri ve İngilizce yayımlanan bir araştırma ise ciddi kritik sorgulamalar içermemektedir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin müstesna isimlerinden İbnülemin'in "hacmen küçük fakat manen büyük"⁴ olarak vasıflandırdığı *Buhranlarımız* adlı eserde din, medeniyet, Doğu, Batı, kültür, devlet ve toplum sorunları, taklit, siyaset, savaş, göç, kültür emperyalizmi gibi daha pek çok konuda görüşler ortaya konulmaktadır. *Buhranlarımız*'ın önemli yönü, son dönem Osmanlı aydınlarının, içinde yaşadıkları toplum ve idaresi altında buldukları devletin sorunlarına yönelik görüşlerine temsil kabiliyeti yüksek perdeden tercümanlık etmesidir. Ancak burada yazılanlar eleştiriye, tenkide ve tahlile muhtaçtır.

Bu yazıda Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız* adlı eserinden hareketle, onun Osmanlı Devleti'nde gerilemenin temel sebeplerinden biri olarak saydığı maarif, ilim, irfan, usul (metot) ve bu noktalarda Avrupa ile ilişkiler ve etkileşimler konusu incelenmiştir. Özellikle Said Halim Paşa'nın geriliğin temel sebeplerinden bir olarak gördüğü "maarifsizlik ve cehalet hastalığına" yönelik görüşleri tetkik edilmiştir.

İslam Dünyası ve Osmanlı'da Gerileme ve Maarifsizlik

17. yüzyılın sonlarında sanayileşme ile kesin olarak başlayan modern hayatın en önemli kurumsal yapılarından biri "modern eğitim" olarak tezahür etti. Modern devlet, modern ekonomi ve modern siyaset etme biçimlerinin harcı, teminatı ve istikbali büyük ölçüde devletin kontrol edip biçimlendirdiği modern eğitime bağlı hâle geldi. "Kamusal eğitim ve okul" modern bir icattır ve modernizmin teminat aygıtlarındandır. 19. yüzyılın başlarından itibaren, geleneksel devlet ve toplumların birer birer modernitenin icabına doğru dönüşümleri sırasında yeni okul sistemleri, eğitim ve öğretim metotları da hızlı bir şekilde ortaya çıkmış ve renklenmiştir. Yüzyılın sonlarına yaklaşıldığında ise yeni devlet ve toplumun dönüştürülmesi yolunda okulun dâhiyane bir buluş olduğu herkes tarafından kabul edilmiştir. Artık modern eğitimin dönüştürücü gücünden kimse şüphe etmezken, hemen herkes bundan istifadenin yollarını keşfederek toplumsal ince işçilik başlamıştır.

2 Yakın zamana kadar Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız* kitabında yer alan risaleleri biliniyordu. Ancak son zamanlarda Paşa'nın bunların haricinde bir kısmı yazma, bir kısmı yayına hazır çok sayıda eserinin olduğu bulunmuştur. Vahdettin Işık tarafından *Said Halim Paşa Külliyyâtı* adıyla yayımlanan kitaba *Islahatımızın Esasları* başlıklı risale de eklenmiştir. Bu metinler Osmanlı Türkçesi ile yayımlanmış özgün nüshalarının tıpkıbasımını ve çevriyazıları ile birlikte yayına hazırlanmıştır. Işık, Mehmet Ruyan Soydan'ın arşivinde olduğunu haber verdiği Said Halim Paşa'nın şimdiye kadar neşredilmemiş 15 tanesi yazma, 14 tanesi daktilo edilmiş 29 tane Fransızca, beş tane de Osmanlı Türkçesiyle yazılmış toplamda 34 risalesinin daha olduğunu haber vermiştir. Işık, bu risalelerin bir kısmının, Paşa'nın yayımlanmış risalelerinin ilk yahut son hâlleri olabileceği ihtimalini belirtmiştir. Bk. *Said Halim Paşa Külliyyâtı*, haz. Vahdettin Işık, İstanbul, Ketebe Yayınları, 2019.

3 İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Kişiler ve Metinler*, C 1, İstanbul, Risâle Yayınları, 1986.

4 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C 4, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s.1929.

Modern hayatın Batı Avrupa'da başlaması ve zamanla diğer ülkelere zorlayıcı bir unsur olarak yayılması sürecinde kendilerini Avrupa'nın gerisinde hisseden toplumlar, aradaki mesafeyi kapatabilmek için modern eğitime sarılmayı/onu temellük etmeyi en önemli kurtarıcı olarak gördüler. Bu süreçte modern eğitim âdeti bir kurtarıcı "myt"e dönüştü (bu düşünce önem ve kabul düzeyinden bir şey kaybetmeden büyük ölçüde devam etmektedir). Dolayısıyla her kim, gerilik, çöküş, çözülüş, düşüş, tedenni, tefessüh vb. konuları mevzu etse öncelikle söyleyeceği şey, eğitimin bu toplumda geri olması olmuştur. Tanzimat aydınlarından maarif, terbiye ve talim konularına değinmeyen ve çözümünü bu noktalarda görmeyen biri yok gibidir. Sadık Rıfat Paşa'dan Ahmet Cevdet Paşa'ya, Ziya Paşa'dan Şinasi'ye, Ebuzzıya Tevfik'e, Namık Kemal'e, Münif Paşa'ya, Ali Suavi'ye ve Ahmet Mithat Efendi'ye varıncaya kadar maarifin kilit rolde olduğu hep vurgulanmıştır. Bu uğurda sadece düşünceler serdedilmemiş, büyük emekler de verilmiştir. Bu hedef gösterme II. Meşrutiyet aydınlarında en yüksek düzeyine ulaşmıştır. Said Halim Paşa da toplumsal gerilemenin ve çöküşün sebebinin pek çok sebebe irca etmiştir. Bunlar arasında eğitim, ilim ve teknik zihniyeti, terbiye metodu ve bu konularda Avrupa'yı taklit meselesi önemli bir yer tutmaktadır.

Said Halim Paşa, Maarif ve Cehalet Meselesi

Buhran, bir kriz hâlidir ve Tanzimat aydınları tarafından karşı karşıya gelinen mali/ekonomik bunalım olgusunun karşılığı olarak üretilmiştir. Said Halim Paşa, toplumsal ve siyasi meselelerin bütünüünü izah için eserinin yekûnuna *Buhranlarımız* adını vermiş ve burada geri kalmanın sebepleri, mesulleri ve çözüm önerileri üzerinde geniş bir şekilde kafa yormuştur. Ona göre "dün de, bugün de ilerleyip gelişmemize engel, maarifteki geriliğimizdir. Bugünkü zihnimiz, bir sürü yanlış bilgiyle doludur ve içindeki bilgiler aldattıcı bir kabukla örtülüdür ve ancak hakiki ilme benzemektedir. Bu ise dehaletlerin en zararlı şeklidir.⁵ Paşa burada maarifteki geriliğe vurgu yaparken, *yanlış bilgilerin aldattıcı bir kabukla örtülü bulunmasından bahseder.⁶ Hakikatın değiştirilmesi. Bir toplumun bünyesine uymayan bilgilerin hakikatmış gibi öğretilmesi ortaya böyle bir sonuç çıkarmıştır" (s. 13). Paşa'nın üzerinde durduğu mesele bilginin hakikati ve meşruiyetidir. Bilginin üretildiği kültürel ortam önemlidir. Bilginin ne olduğundan ziyade, onun üretilme biçiminin ve metodunun yanlış olduğuna değinmiştir: "Memleketimizi ıslah ve yenilik yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz *metot* yanlıştır." (s. 13). Ona göre düştüğümüz hata, Avrupa kanunlarını bire bir tercüme edip, onların kâfi geleceğine inanmaktır. Bu *yol ve yöntem* eksikliği eğitim hayatında da devam etmektedir: "Maarifimizi ıslah etmek için de aynı şekilde hareket ettik, tabii ki elde edilen neticeler daha da zararlı oldu. Gayet kıymetli olan vakitlerimizi ve birkaç nesli kaybettikten sonra, bunca fedakârlıklara mâl olan şeyi de bozmak mecburiyetinde kalıyoruz." (s. 16).*

Said Halim Paşa'ya göre Avrupa'dan alınan kanunlar sosyal hayat ile uyumsuzdur, sosyal yapı hukuk ve eğitim reformlarında düşünülmemektedir. *Oysa sosyal yapı düşünülmeden yapılan reformlar başarısızlığa mahkûmdur.* Sosyal yapı kanunlarla ve ani müdahalelerle değiştirilemez. Değişim için sosyal kanunlara icabet şarttır. Oysa bu sosyolojik gerçek kimsenin umurunda değildir. Başta da aydınların! Ona göre başarısızlıkların ve fenalıkların asıl kaynağı bir tanedir: yabancı kanun ve müesseseleri alıp kabul ettiğimiz takdirde yenilik ve ilerlemeye mazhar olacağına olan inanç (s. 17). Oysa bu yol bu mülke ve millete faydalı olmamıştır. Dönüp dolaşıp üzerinde durulan konu millî bünyeye uymayan bilgilerin aktarılması ve bunun aktarma *metodudur.*

Modernleşme sürecinin en netameli kavramlarından biri kuşkusuz taklittir. Said Halim Paşa da *Buhranlarımız*'ın hemen her sayfasında "taklit" konusuna değinmiş ve bunun için müstakil bir risale ka-

5 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, İstanbul, İz Yayınları, 1998, s.72; [Bundan sonra *Buhranlarımız*'dan yapılan alıntılar kaynakça bağlacı hâlinde ve sadece sayfa numarası verilerek gösterilmiştir].

6 Said Halim Paşa'dan alıntılanan metinlerdeki vurgular bize aittir.

leme almıştır. Taklitçiliğin milleti mahvettiğini tekrarlamıştır. Ona göre taklit sadece milleti değil en başta aydınları mahvetmiştir. Zaten taklitçilik aydınlarla başlamış, başrolü onlar oynamıştır. Paşa aydınların taklit edişlerini şöyle eleştirir: “Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek, o kadar mesut olacağımıza inanıyorlar, hâlbuki bizim bu şekilde Garp milletlerini taklit etmemiz, kendi şahsiyetimizden, mazimizden, âdet ve inançlarımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka bir mana ifade etmez.” (s. 28). Başka milletleri taklit etmek hem hayli güç hem de hayli tehlikelidir. Her milletin kendine göre fikirleri, hisleri, sosyal hayatı, varlık ve tabiat âlemlerine dair ilmi, kavrayışı, düşüncesi, hayali vs. vardır ve bu milletlerden milletlere değişir. Bu farklılığın en keskin şekilde görülebildiği iki alan Şark ve Garp toplumlarıdır. Şu hâlde Paşa’ya göre Şark toplumunun Batı’yı taklit etmesi kadar tehlikeli bir şey olamaz.

Eğitimin Hedefi ve Metodun Değeri

Modern eğitimin en önemli unsuru muallimlerdir. Bu sebeple öğretmenlere modernleşmenin “misyoneri” gözüyle de bakılmıştır. Bu gerçeğin farkında olan Said Halim Paşa’nın eğitim üzerine olan görüşleri büyük ölçüde öğretene üzerinde yoğunlaşır. Ona göre öğretmenin vazifesi “kendilerine emanet edilen genç ruhları sağlam bir ahlak, yüksek bir gaye ile donatmak ve gelecek nesilleri teşkil etmek vazifesini üzerlerine alanlar, memleketlerine karşı yükledikleri pek büyük mesuliyetin derecesini hakkıyla takdir etmelidirler”. Ona göre Osmanlı maarifinin her şeyden önce yerine getirmesi, en ağır ve acil bir ihtiyaç hâlinde gerekli olan vazifesi, milliyetimizi ruh ve ahlakça yüksek bir terbiye ile donatmaktır. *Esaslarını doğrudan doğruya İslam’dan alarak*, İslam anlayışına ve gerçeklerine dayanacak olan bu terbiye, *zamanın ihtiyaçlarına* da mükemmel tarzda karşılık verecek bir şekilde olmalıdır. Bu talepler bir eğitim sisteminin toplumuna karşı öncelikli vazifeleridir.

Halim Paşa’nın ölçülerine göre “terbiye ve eğitim için takip edilecek olan *metotların* değeri, İslam’ın maksat ve gayesinin gerçekleşmesi yolunda yapacakları hizmetin derecesi” kadar olacaktır. Herkesin de bildiği gibi, *bir terbiye metodunun kıymeti, o metot vasıtası ile elde edilmek istenen maksada göre ölçülür*. Zira metot, ferdi ve belli bir vazifeyi görebilecek, belirli bir maksadı elde edebilecek hâle getirmek için kullanılacak vasıtaların bütünüdür. O hâlde belirli bir maksat yoksa hakiki bir terbiye de olamaz. Eğer İngiliz, Fransız yahut Alman terbiye metotları iyi ise, maksatları, iyi İngiliz, iyi Fransız ve iyi Alman yetiştirmek olduğu ve bunda muvaffak oldukları için iyidir. Bu sebeple, bir milletin terbiye metodunun diğer bir millete de uygun gelmesine ihtimal yoktur. Batılı milletlerin kabul ettikleri eğitim metotlarını inceleyince, bu milletlerin her birinin, kendi fertlerini insanların en iyisi ve en mükemmel bir Hristiyan saydıklarını görüyoruz. Yani bu milletlerin kendi terbiye metotları ile varmak istedikleri maksat her şeyden önce ‘millî/[dini]’dir (s. 218-220).

Bu cümleleri okuduktan sonra, eğitimin amaç ve metodu, toplumsallığı, millete hizmet etme biçimi vb. konularda üzerine söylenecek nerede ise hiçbir şey yoktur. Sağlam bir mantık ve kendi içinde tutarlı bir istikamet sunulmaktadır. Ama meseleyi sadece eğitim zaviyesinden ele almak yetmez. Bilgi, teknoloji, sanayi, ekonomi ve en önemlisi de toplumsal yapı konuya dâhil edilince yorumlar değişmekte, zihin karışmaktadır. Şu hâlde öncelikle sosyolojinin temel kavramı “toplumsal yapı” ve “toplumsal sınıf” meselesine değinilerek mesele biraz daha açıklanabilir.

Sınıf- 1 Mümtaze [Seçkin Sınıf] Arayışı

Said Halim Paşa toplumların değişmesi ve ilerlemesine dair sosyolojik ilkeleri ve bunların yönetimdeki rolünü, eğitim aldığı sırada Avrupa’da gözlemlemiştir. Avrupa şimdiki hâline nasıl gelmiştir? Mevcut ilimler, teknoloji ve devlet sistemi nasıl oluşmuştur? Feodal bir yapı, toprak düzeni, üretim biçimi ve alışkanlıkları bilim ve sanayinin el ele vermesi ve teknolojinin üretimde kullanılması, sanayi toplumunun ortaya çıkması nasıl izah edilebilir? Burada itici güçlerden birinin sınıflar arası çatışma olduğu

kuvvetle muhtemeldir. Feodalizm yıkılıp yeni bir sistem meydana gelmiştir: devletleri şirketlerin yönettiği kapitalist sistem. Ama bu yeni sistem, feodalizmden daha insani, tabii ve istenilir değildir. Feodalizmin sert ve kaba zulmünü flu hâle getirmiş, âdeta kabullenilebilir hâle sokmuştur. Ortaya çıkan yeni sistem onlarca izm'leri beraberinde getirmiştir. Zira bu düzen tabiata ve insan doğasına karşıdır.

Said Halim Paşa bu gelişim serüveninin burjuva sınıfının ortaya çıkması, güçlenmesi ve siyaset ve ekonomide ipleri büyük ölçüde eline almasıyla gerçekleştiğinin farkındadır ve bu sınıfın Osmanlı toplumunda olmamasından yakınmıştır. Ona göre, sağlıklı toplumsal değişimin olmamasının sebebi seçkin sınıfın [sınıf-1 mümtaze] yokluğudur. Zira toplumların dinamosu seçkinler sınıfıdır. Batı toplumlarındaki değişimler burjuva tarafından yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir. Oysa Osmanlı toplumunda seçkinler sınıfı yoktur. Eğitim sistemi böylesi bir sınıfın oluşmasına katkı yapamamaktadır. Toplumdaki değişimler, saray ve bürokrasi tarafından yapılmakta ve bu da doğal olarak otokratik mahiyet kazanmaktadır. Şu hâlde Paşa'ya göre seçkinler sınıfı oluşturmak gerekmektedir. Aynı fikre "unutulmuş ideolog" Yusuf Akçura da şiddetle destek vermiştir. Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi'nde tohumları atılan bu girişim Cumhuriyet Dönemi'nde kısmen başarılı olmuş ve tam devlet destekli bir Türk burjuvazisi meydana getirilmiştir. Bunun meyvesini görmek için 2000'li yıllara kadar beklemek gerekmektedir.

Jön Türklerin aşırı laik hukuki taleplerine karşı gelen ve İslamcılığın öncü ideoloğu olan Said Halim Paşa'nın bu talebi reel-politiğe uygunsu da şaşırtıcıdır. Üstünlüğün, ayrıcalığın, seçkinliğin ancak takva ile olabileceği hükmünü vazedenden bir din mensubunun sosyoekonomik birikime, zenginliğe dayalı bir modelden hareketle seçkin zümre talebi ve bunun peşinden koşması ne kadar dinî/İslami ve dahi millidir? Bu istekleri üst perdeden seslendiren bir düşünürün İslamcı ideolog olarak takdim edilmesi ne kadar doğrudur? Geçekten bu savunulanlarla İslam bağdaşır mı? İslam böylesi bir sınıfsal yapıya cevaz verir mi? Çözüm olarak "sınıfsal ayrımcılığı" önermek mensup olunan dinî/siyasi yapıya ne kadar uyar? Bu sorular daha da geliştirilebilir. Ancak cevaplarını vermek biraz güç ve çetrefillidir. İsmail Kara'nın "Türkiye'de modernleşme aynı zamanda dinleşmedir" yorumu büyük ölçüde bu paradoksa işaretler üretilmiştir.

Onlar/Batılılar Nasıl Başardılar? Taklit Mümkün mü? Bir Osmanlı Paşası Yönteme Hayır Diyemez miydi?

Said Halim Paşa da diğer çağdaşları gibi Avrupa'nın üstünlüğüne sonuna kadar inanmış ve teslim olmuş görüntü sunmaktadır. "Geri kalmışlıktan" kurtulmanın yolu, bir şekilde onlarla ünsiyet kurmak ve belli bir dereceye kadar onları taklit etmektir. "Batı medeniyetinden *bigâne* kalınmaz. O medeniyetten büyük ölçüde faydalanmaya mecburuz. Ancak bizzat yaptığımız tecrübeler, kat'i olarak ispat etmiştir ki, Batı medeniyetinden hakikaten istifade edebilmemiz onu aynen tatbik etmek değildir." (s. 76). Dönemin anahtar kavramlarından olan "*taklit*", ona göre kaçınılmazdır. Ancak burada farklı süzgeçler kullanılmaktadır. Ona göre:

Batılı milletlerden yararlanabilmek için son derece *dikkatli* olmak gerekir, îtidal ve *basiret* üzere hareket şarttır. Batılı milletler, ilerlemek ve olgunlaşmak için önce *suiistimallere*, *adaletsizliğe* ve *cehalet* karşı savaş açmışlardır. İnsanlığın yükselmesine tabii olarak düşman ve engel olan bu *kötülüklerle*, hiç çekinmeden tam bir inançla gerektiğinde can ve mallarını feda etmekten çekinmeden mücadele etmişlerdir. Demek bu milletlerin her biri, *başkalarının çalışması sonunda değil, kendi gayretleri neticesinde olgunlaşmış, meselelerini kendi kedine, kendi kudret ve aklının derecesine, kendi vasıta ve temayüllerine göre halletmişlerdir*. Garptaki müesseselerde görülen değişik şekiller işte bu yüzden meydana çıkmıştır. Bu sebeple, Avrupa milletlerinin *gıpta edeceğimiz* özellikleri, geleceğe doğru mesafe almak için seçtikleri genel esaslara karşı gösterdikleri saygı ile bunları korumak için göze aldıkları fedakârlıklardan ibaret kalmalıdır. Maksatlarına varmak için tatbik ettikleri *kendilerine has metotlara*

bakmamalıyız. Asıl gıpta verici şeyler, onların çalışma tarzı, eğitim usulü ve samimi vatansızlıklarıdır (s. 56)... Bir ferdin veya cemiyetin düzelmesi, mânen veya fikren yükselmesi, ancak kendi gayretleri sayesinde mümkündür. Bu nasıl bir hakikat ise, başkasının kendisi için, kendi hesabına sarf ettiği gayret ve çalışmaların bize bir faydası dokunmayacağını kabul ve itiraf etmek de bu bir zarurettir. (s. 57).

Bu ifadelerle bakıldığında gerçekten iç içe geçmiş yaman çelişkiler yumağıyla karşı karşıya olunduğu görülebilir. Paşa dikkatli olmak, itidal üzere olmak uyarısıyla başlamaktadır. Batılı milletlerin ilerlemesinin ve olgunlaşmasının *suistimallere, adaletsizliğe ve cehalete* karşı savaş açmalarıyla başladığını belirtir. Ancak burada ilginç bir paradoks vardır: Orta Çağ karanlığı, kilise baskısı, feodalizm ve sonrasında gelen sanayi toplumu *suistimalin*, adaletsizliğin sıradanlaştığı bir düzendir. Kadının insandan sayılmadığı, “devlet/kanun benim” diyen bir sistemin halkı, burjuvazinin şirin vaatleri sayesinde bu sisteme savaş açmıştır. Canlarını, mallarını sakınmadan vermişlerdir. Başka yolları yoktu çünkü yaşamak için. Ya kubur farelerine reva görülen hayatı yaşayacaklardı ya da ayaklanacaklar, savaşacaklardı. İkincisini tercih etmek zorundaydılar ve kısmen de başarılı oldular. Kendi sorunlarına, zulümlerine, adaletsizliklerine, ahlaksızlıklarına kendi metotlarını ürettikleri ve başarılı oldular. Ancak Avrupa bunu yaparken, kendisi dışındaki toplumlara dünyanın en ağır zulümlerini, adaletsizliklerini reva görmekten hiç imtina etmedi. Avrupa medeniyeti diğer kıtalarda yapılan sömürü, gözyaşı ve kan üzerine bina edildi.

Her ne kadar kendi içlerindeki adaletsizlik ve zulümlere meydan okuyan ideolojilerle kurtuluş reçeteleri üretmiş olsalar da bu sadece ama sadece kendileri için geçerli olmuştur. Buradan bir çıkış yolu bulunmuştur. Avrupa, başkalarına karşı silah olarak kullanacağı kurumları böylece meydana getirmiştir. Yeni sistem böyle inşa oluşmuştur. Şu hâlde onlarda gıpta edeceğimiz hâl, onların “geleceğe doğru mesafe almak için seçtikleri genel esaslara karşı gösterdikleri saygı ile bunları korumak için göze aldıkları fedakârlıklardan ibaret kalmalıdır”. Paşa’ya göre Avrupalıların amaçlarına ulaşmak için buldukları yol ve yöntemlere iyi bakmak gerekiyor; öyle ki “*asıl gıpta verici şeyler, onların çalışma tarzı, eğitim usulü ve samimi vatansızlıklarıdır*”. Paşa tekrar ederek şöyle der: “Ferdin ya da cemiyetin yükselmesi, ancak kendi gayretiyle olur”. Paşa burada “İnsan için çalıştığından başkası yoktur.” hükm-i ilâhisini ihsas eder gibidir. Evet, başkasının çalışmasının bize faydasının olmayacağını söylemek için sadrazam olmak ya da İsviçre’de senelerce okumak gerekmiyor.

Burada sorulması gereken sorulardan biri Said Halim Paşa’nın içinde yaşadığı toplumu tarihsel süreci ve tecrübesini ne kadar tanıdığı ve bize neleri önerdiğiidir? Avrupa’nın gelişim sürecini anlatırken söylediklerinin bu topraklarda bir karşılığı var mıdır? “Kanun benim diyen” bir kral var mıdır? Hükmünü kafasına göre veren, kimseye hesap verme derdi olmayan bir sultan var mıdır? Bir harfini bile değiştirmeyi aklının ucundan geçiremeyeceği ilahî bir anayasayla toplumunu idare eden ve kendisini Zillullah görüp, halkını emanet sayan bir sultanın yönetimine halk niçin isyan etsin? Hangi adaletsizliğe, zulme karşı canını, malını ortaya koysun? Bu toplum niçin Avrupalının adalet savaşına gıpta etsin. Bu toplumun hâli, “Ol mahiler ki, derya içredir, deryayı bilmezler” görünümünde değil midir? Var olan, kullanılan bir hakkın, salahiyetin, varlığın mücadelesi niçin yapılsın? Örneğin kadın hakları, elbette Batı’da doğacaktı 19. yüzyılda. İnsanları karın tokluğuna en acımasız şartlar altında çalıştırmayı bir hak olarak gören sistem bir süre sonra patetik durumlarını görmeye başlayacaktır.

Said Halim Paşa taklit hususunda şöyle devam eder: Onların çalışma tarzı, metodu ve eğitim usulünü taklit etmemiz lazım. Yöntemi taklit etmek; ana çerçeveyi, temel mantığı, paradigmayı kabullenmektir. İçini nasıl doldurursan doldur. Bugün, bilimsel araştırma demek yöntem demektir. Kullandığın, tercih ettiğin yöntem kadar buluş yapabilir, işe yarar olabilirsin. Yöntem demek her şey demektir. Yöntem değişti mi her şey değişir. Bir yöneme göre ak olan, diğerine göre kara olur. Avrupa’nın 19. yüzyıldaki yöntemi pozitivizmdi. Gerçeğin tekliği ve doğrunun biricikliği esastı. Deney ve gözlem bilgi üretmenin yegâne meşru yoluydu. Diğerleri hurafeydi. Deneysiz bilginin meşruiyeti yoktu. Onun için post-modernler *yöneme hayır* dediler. Çünkü yöntem demek bir anlamda skolastizmin modern yorumu de-

mekti. İz sürmek, kalıba oturtmak demektir. Şu hâlde Avrupa'dan yöntem almak, onları sadece çalışma yöntemleri bağlamında taklit etmek ne kadar anlamlı olabilir. Bir kişi ya da kurumu, toplumu yöntem olarak taklit ettikten sonra geriye ne kalıyor? Osmanlı sivil Paşa'sı çareyi yöntemi taklitte bulmaktadır.

Ona göre öncelikle eğitim usulü taklit edilmelidir. Avrupalılar gibi eğitim kurumları ve ortamları inşa etmek gerekir. Bu nasıl bir eğitimidir? Modern eğitim: Zorunlu, laik, merkezî, seküler ve mutlak iktidar kontrolünde. Maarife ne oldu? Kişinin kendini bilmesi, tanınması, itiraf etmesi. "İlimden mana ne? Kişinin kendini bilmesi." Modern eğitimin öncelikli meselesi; başkasını, doğayı, tabiatı, kişinin kendisi dışındaki her şeyi bildirmektir. İnsana kendi haddini, sınırlarını öğretmek değil! Avrupa'nın yüz elli yıldır takip ettiği hâkim eğitim paradigmasının felsefi temeli budur. Onun için alternatif eğitim akımları öncelikle orada ortaya çıkmıştır. Siyasi ve sosyolojik izm'ler eğitim usullerinde de kendini göstermiştir. Bu sisteme en başta Rousseau karşı çıkmıştır; Schopenhauer, Nietzsche kuvvetle gayri-tabii olan eğitimi tenkit etmiştir. Ne gariptir ki, II. Meşrutiyet'in Garpcı aydınlarının açtığı yolda kısa süre sonrasında *Tevhid-i Tedrisat* ile Batı eğitim usulüne karşı teslim bayrağı çekilmiştir. Bu topraklarda bir tane bile teorik zemini kuvvetli alternatif eğitim projesinin üretilmemesinin, modern eğitimin sosyolojik ve ideolojik doğasıyla doğrudan bir irtibatı vardır.

1950'lerde Mümtaz Turhan'ın ısrarla üzerinde durduğu "ilim zihniyeti"nin alınması teklifini Said Halim Paşa elli sene kadar önce daha kuvvetli bir sesle dile getirmiştir: "Batı medeniyetinin özellikleri olan ve üstünlüğünün sebebi bulunan 'ilim zihniyeti' ile 'tecrübe usulü'nü birleştirerek ortaya koyacağımız binlerce hakikat, binlerce hatanın tamir olunmasını sağlayacaktır." (s. 77). R. Kipling'in "Doğu Doğudur, Batı da Batı. Bunlar hiçbir zaman birleşmeyecekler." dövizinin içini dolduran nedir acaba? Bu iki coğrafyanın insana, tabiata, dünyaya ve ilahî olana bakışındaki farklılık değil midir? Bilginin temini ve meşruiyeti. İnsan bilgiyle varlık hakkında kanaatlere, davranışlara ve temayüllere sahip olur. Şu hâlde "ilim zihniyeti"ni ve bilgiyi meydana getirme yöntemini "tecrübe usulü, deneyi" taklit etmek hayata, tabiata, insana ve İlah'a onun gibi bakmaya başlamak anlamına gelmiyor mu? Artık onun gibi olmak, onun gibi düşünmek, dünyayı onun gibi tasavvur etmek, insanı onun göstergeleriyle okumak. Bir medeniyetin ilim zihniyetini taklit ettikten sonra geriye ne kalıyor ki? Zihniyet olarak ayrılaşıyor-sun bir kere. Paşa'nın burada söyledikleri ile yukarıda "eğitimin hedefi ve metodunun değeri" başlığı altında söyledikleri taban tabana zıt gibi durmaktadır. Bir toplumun eğitim sisteminin o topluma uygun insan tipi yetiştirmesini mantıklı olarak söylerken, bir adım ileride Batı eğitim usulünün taklidini reçete olarak sunmaktadır.⁷

Yöntemi taklit etmek noktasında diğer bir çelişki ve çıkmaza daha değinilebilir: Paşa kendine göre reçeteler karalamakta ve bir yol göstermektedir. Buna yöntem bakımından Batı'yı taklit demektir. Ama hiçbir ayrıntı yoktur. Nasıl bir yol ve yöntem olacak, Batı medeniyetinden nasıl istifade edilecek? Bu konuda bir ayrıntıya yer verilmemektedir. Aslında Paşa da diğer bütün çağdaşları gibi büyük bir girdabın içinde olduğunun farkındadır. Oysa medeniyetleri inşa eden aynı zamanda tercih ettikleri usulleridir ve taklit edilen usul, benzer neticeleri verecektir. Üstelik Rus aydın Bakunin, kültür ve medeniyetin transfer edilemeyeceği söylemektedir.

Bütün bu çelişkilerin üzerine, "bizim ideallerimiz ile sosyal ve siyasi kanaatlerimiz tamamiyle dinimizden doğmuştur" (s. 77) diyerek sağlam bir zeminden konuştuğunu iddia etmektedir. Bu yaman bir çelişki olsa gerektir. İdeallerini, sosyal ve siyasi kanaatlerini, temayüllerini dinin/İslam'ın belirlediği bir toplum, pagan ve Judeo/Hristiyan köklere sahip bir medeniyetin bilgi, bilim ve bilgi edinme usullerini nasıl taklit edebilir? Ederse ne olur? Aslında sorunun cevabı bugün gerçekleşmiş durumdadır!

7 Bu konuda müracaat edilecek önemli bir metin için bk. İsmet Özel, *Üç Mesele, Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma*, İstanbul, 1978.

Gerilikten Kurtulmanın Çaresi: Acele Taklit

Son dönem Osmanlı aydınlarının ortak derdi, gerilikten kurtulmak, bir an önce Avrupalılar gibi olmak, toplumu ve devleti selamete kavuşturmaktır. Şu hâlde ne yapmalı? Bu soruya verilen cevaplar, tercih edilecek yöntemler değişiktir. Said Halim Paşa ise şöyle der:

İslâm âleminin derdinin çaresi, kendisinde bulunmayan ve geriliğine sebep olan ilim ve fenleri hiç vakit geçirmeden elde etmesidir. Bu ilimler ve fenler bugün *Avrupa'dadır*. O hâlde bizim için yapılacak şey açıktır: *Avrupalılardan öğrenmek...* Evet!... Gerek unutmuş bulunduğumuz *tecrübe metodunu* ve gerek hiç bilmediğimiz yeni bilgileri öğrenmek! Yalnız şunu iyi anlamamız lazımdır ki, Avrupalılardan alacağımız, yalnız bu *bilgilerden* ibaret olmalıdır. Çünkü Müslümanların geriliğine çâre olacak şeyin, sadece *maddî ilimlerden* ibaret olduğu söz götürmez bir hakikattir (...). Yoksa yukarıdaki sözlerimizden, Avrupalı milletlerin *iktisat esaslarını* veya iş ve *sermaye* kuruluşlarına ait usullerini yahut bunların arasındaki münasebet şekillerini aynen kabule taraftar olduğumuz manası çıkarılmamalıdır. Aksine en basit bir idrak ve görüş kabiliyeti bile bize şunu gösteriyor: İslâm'ın temel esaslarına az ya da çok aykırı olmaları sebebiyle, Batının bu saydığımız taraflarını almaktan son derece sakınmamız zaruridir (s. 255).

Bu satırlardan da görüleceği üzere, Paşa da ilimleri keskin biçimde maddi ve manevi, taklit edilecek olanlar ve olmayanlar şeklinde iki kategoriye ayırıyor. Oysa bilim dünyası bütün sekülerliğine rağmen temelde yine de duyular dünyasına ve değerler dünyasına yaslanır ve ilmi maddi ve manevi biçimde ayırmak mümkün değildir. Bilim tarihçisi ve felsefecisi Thomas Kuhn'un da gösterdiği üzere bilim salt dünyevi ve maddi bir süreç değildir.

Kültür ve medeniyetlerin etkileşiminde kilit kavram daima taklit olagelmıştır. Müslüman dünyasında bir mesele olarak "kâfiri taklit", modernleşme döneminde zihinleri daha çok meşgul etmeye başlamıştır. Avrupa'nın taklit edilebileceğine dair meşruiyet temelleri aranmış ve bu da çoğu kere dinden ve gelenekten istinbat edilmiştir. II. Mahmut Dönemi'nde iyice gün yüzüne çıkan bu meselede ulema devreye sokulmuş, hatta tasavvuf dünyasına da görev verilmiştir. İlerleyen zamanlarda zaruret hâlinde taklidin mümkün olacağı kabul edilmiştir. Ancak zamanla zaruretler kaide hâline gelmiştir. İslâm âleminin derdi olarak kendisinde bulunmayan ilimlerin bir an önce alınması tavsiye edilmeye başlanmıştır. Bu konuda çok da sıkı bir filtrenin dikkate alındığı çok da söylenemez. İhtiyaç dâhilinde, başta askerlik ve teknik bilimler olmak üzere hemen her türlü ilmin alınmasına cevaz verilmiş ve yeni açılan okullardan onların talimlerine başlanmıştır. Burada ilginç olan nokta bu ilimlerin bilgilerinin Osmanlı aydınları ve ilim çevreleri tarafından üretilmesine girişilmemesi, doğrudan o bilgilerin alınması ve kullanılması yoluna gidilmiştir.

Said Halim Paşa'nın da bu sürece tam teslim olmuş bir aydın olarak temayüz ettiği görülmektedir. Ona göre Osmanlı devlet ve toplumunun gerilemesinde *maddi ilimlerdeki* eksikler sebep olmuştur. Buradaki maddi ilimler, modern dünyayı inşa eden ilimler olarak düşünülmektedir. Bir anlamda yeni silah sanayisini, kapitalizmi, sömürgeyi, faizi, bankayı üreten ilimler. Paşa bu tespiti yaptıktan sonra okuyucularını şöyle uyarmaktadır: "Kapitalizmi yaratan bilgileri kastetmiyorum. Sakın onlara bulaşmayın." Paradigmadan/zihniyetten, metafizikten ve bir adım daha ileri giderek teolojiden ya da 'myt'ten bağımsız bilgi üretmenin neredeyse imkânsız olduğu artık kanıksanmış bir hakikattir. Kapitalizmi yaratan bilgileri, yöntemleri ayırt ederek *maddi ilimleri* almak mümkün müdür? Şu hâlde Paşa'nın dediklerini nereye koymak icap eder? İlimleri maddi ve manevi olarak ayırmak suni aydınlanma paradigmasının farklı bir göstergesidir. Halim Paşa'nın çağdaşı Max Weber'in Avrupa kalkınmasının ve kapitalizmin esaslarını Protestan ahlakına/ruhuna dayandırdığı sırada bize "sakın onların manevi ilimlerine, ahlakına bulaşmayın" ikazı ve ihtarı aslında çok da anlamlı bulunmamaktadır. Burada bir başka mesele de son dönem Osmanlı aydınlarının Avrupa'daki önde gelen filozofları ne kadar okudukları, anladıkları ve onları içselleştirdikleri meseledir. Örneğin Said Halim Paşa çağdaşı olan Max Weber'i okumuş mudur? Marx'ı incelemiş midir ve bunlardan hareketle bir çözüm önerisi sunmaya gayret

etmekte midir? Bu soru sadece Said Halim Paşa için değil bütün dönemi kapsayacak bir genişliğe sahiptir. Şükrü Hanioglu'nun tespitlerine göre son dönem Osmanlı aydınlarının hemen hepsi -sömürge psikolojisinin iliklerine kadar sindiği Reşit Rıza, Muhammed Abduh gibi Mısırlı aydınlar da dâhil olmak üzere, Ernst Haeckel, Moleschott, Vogt, Meslier, Guyau gibi popüler bilimin öncü savunucuları olan Avrupalı yazarları *taklitte* birbirleriyle yarışıyorlardı.

Bilgi, Amaç ve İktidar

Modern dünyayı inşa eden ana unsur insan ve varlık dünyasını yeniden ele alan bilgi üretme ve bilginin doğruluğu meselesindeki zihniyet değişikliğidir. Said Halim Paşa, insanın işine yarayacak bilginin, sağlam bir metoda dayanılarak öğretilmesi gerektiğini savunmaktadır. Aksi hâlde metotsuz ve amaçsız öğretilen bilgiler iktidar vermeyecektir. Nitekim memleketteki Batı hayranları esaslı bilgi edinmedikleri için öncelikle kendilerini tanımamaktadır. Oysa kendini bilmek/bildirmek, maarifin işidir. Avrupa'nın tercih ettiği modern eğitiminin insanın kendini ve yaratıcısını tanıtmak gibi bir misyonu hiçbir zaman olmamıştır. Aksine inkâr! Ama Paşa Avrupa eğitim usulünü taklitte ısrar etmektedir. Şu hâlde, modern Batı'nın bilgi epistemolojisini Said Halim Paşa'nın ne kadar anladığı hayli tartışmalıdır.

Karmaşık fikirler dünyası içinde, Osmanlı aydınları arasında ciddi bir fikir hayatı olmadığını söyleyen Paşa, milli bir edebiyatın ve milli bir ruhun da olmadığını söyler. Müspet ilim ve fenlerin hâkim olduğu asrımızda, çocuklarımıza ehliyet ve iktidar kazandırmak için yegâne vasıta olarak kabul edilen *yeni öğretim metodunun tanzim ve tertip olunduğu sırada ahlâk ile bilginin, terbiye ve tahsilin ayrı şeyler olduğu anlaşılammıştır* (s. 87). Ona göre Tanzimat'tan sonra kabul edilen eğitim sisteminde yetişen memurlar yanlış eğitilmiştir. Yüksek manevi ideallerden ve vasıflardan mahrum olarak yetişmişlerdir. Ciddi paradoksal ifadelerin serdedildiği bu cümlelere bakılacak olursa bir taraftan yeni insanın inşasına yönelik bir öneri sunulurken, diğer taraftan onun tahrifine dair düşünce ortaya konulmaktadır. Bir taraftan kendi içinde anlamlı ve tutarlı cümleler kurarken, peşinden gelen ifadelerle tenakuza düşmektedir.

Modernleşmenin en önemli krizlerinden biri kuşkusuz ahlak meselesi olarak tezahür etmiştir. Buna yönelik olarak da Said Halim Paşa toplumun asıl sorunlarından biri olarak bilgi değil *ahlak eksikliği* olduğunu ileri sürmüştür. Herkes önce kendini düzeltsin uyarısını yapmıştır. İnsana ve topluma yol gösterenin bilgi değil ahlak olduğunu vurgulamıştır. Ama yine de ona göre kurtuluşun çaresi Avrupa ilmini, metodunu, terbiye usulünü almaktır! Burada ahlakın kaynağına dair bir tartışmaya hiç de girmemektedir. Oysa ahlaka temel ilkelerini veren en büyük unsur din ya da dinî inançlardır.

Modern hayatın mottolarından biri ilerleme, terakki ve buna bağlı değişim ve dönüşümdür. Said Halim Paşa mutlak bir değişimin zarar getireceğini söyler: "Milletleri ikbale de, izmihlâle de götüren onların devamlı olarak gelişmeleridir. Bir milletin gelişmesi, onun saadetini temin ettiği kadar, felaketine de sebep olabilir." (s. 216). Avrupa, modern hayata külli bir zihinsel değişimle ulaşmıştır. Batı dışı toplumlar, Avrupa'nın yeni hâlini taklit etmeye gayret ettiklerine göre, holistik bir değişimden de korkmamaları gerekir. Değişmeden benzemek, kendisi olarak Avrupalı olmak son derece büyük bir paradoksa işaret etmektedir. Said Halim Paşa tam da kendisi olarak kalmak ama Avrupalı olmak fikrini savunmaktadır. Bunun imkânı, gerçekleşme değeri ve ihtimali nedir? Bu cevabı kolay verilecek bir soru değildir. Cemil Meriç "menşei ve itibarı Avrupalı olan bütün izm'leri sırtımıza giydirilen deli gömlekleri" olarak tavsif etmişti. Şu hâlde bu deli gömleklerini giyerek normalleşmenin imkânı üzerinde kafa yormak gerekmektedir.

Seyl-i Hurûşan İçinde Son Dönem Osmanlı Aydınları

Aslında Avrupa karşısında Said Halim Paşa'nın da hayli karışık duygular ve düşüncele içinde olduğu görülmektedir. Her ne kadar yüzeysel olarak düz mantıkla sade, akılcı ve tatbik edilebilir öneriler su-

nuyor gibi görünse de mesele hiç de öyle değildir. Elbette bu çelişkilerden hareketle büyük Osmanlı Sadrazam'ını ciddi bir tenkide tabi tutmak söz konusu değildir. Onların bu derin çelişkileri içinde buldukları zamanın ruhudur. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı aydınları coşkun akan bir sel (seyli huruşan) içindedir. Bazılarına göre bu sele teslim olmaktan başka çare yoktur, bazılarına göre ise sabretmek, tahammül etmek, direnmek ve mücadele etmek gerekmektedir. Elleri batmakta olan, gözlerinin önünde eriyen koca bir devlet vardır ve onlar bu devleti kurtarmak için çırpınmaktadır. Dolayısıyla da *Buhranlarımız*'daki çelişkiler bir buhran neslinin haykırılarıdır.

Son dönem Osmanlı aydınlarının fikir dünyaları, çelişkiler maşerî bir atmosfer sunar. Bu maşerden geçmeyen ve pay almayan nerede ise yok gibidir. Elbette, coğrafyaların, devletlerin, toplumların, şehirlerin, ticaretin, sanayi ve bilimin hercümerç olduğu, sınırların buharlaştığı, tanımların birbirine karıştığı bir dönemde kimseden kimseye, devlete ve topluma ölümüne sadakat beklemek doğru olmasa gerek. Bu değişim ve dönüşümün, buhran zamanının belirgin bir siması Said Halim Paşa'dır. Yukarıdan beri bazı yönleriyle anlamaya çalıştığımız görüşleri, onun da çelişkiler içinde yaşadığının göstergesidir. Kendisi gibi ciddi çelişkiler yumağı olan Celâl Nuri Bey'in ifadesiyle, Paşa'nın fikirleri bir garabet-i mahsusa arz eder, ibareler vehleten muğlak görülür lakin insanı tefekküre sevk eder. Ancak İbnülemin'e göre Paşa, "amelde kusuru olmakla beraber mu'tekid, mütedeyyin, din-i mübin-i İslâm'a hürmetkâr medeniyet-i hakikiyenin İslâm'da olduğuna kani'dir". Zaten bütün mesele biraz da bu manzaradadır. İnanmış biri olmak ama karşısındaki meydan okuyan gücün saiklerini, arka planını, ruhunu kavrayamamak.

Said Halim Paşa bütün samimiyet ve gayretlerine karşın hedefine ulaşmış sayılmaz. Nitekim bir semender gibi içinde yaşadıkları ateş deryası sonunda kendilerini yutmuş ve I. Dünya Savaşı'yla imparatorluk bitmiştir. Durum her ne kadar böyle olsa da tespit, söylem ve önerileriyle bazı çağdaşlarına oldukça yaklaşan, bazılarına o nispette uzaklaşan Said Halim Paşa'nın fikirleri yeniden kritiğe tabi tutulmayı ve üzerinde derinlemesine düşünmeyi beklemektedir. Bunun temel sebebi aradan yüz yıl geçmiş olsa da 20. yüzyılın başındaki sorunlar, içtimai hastalıklar ve buhranlar büyük oranda varlıklarını sürdürmektedir. Türkiye'nin Batılılaşma, modernleşme süreci bütün karmaşıklığıyla devam etmektedir.

Özellikle henüz gün yüzüne çıkmamış eserlerinin de yayımlanmasıyla Paşa'nın görüşlerini daha bütüncül anlamak mümkün olabilecektir. Said Halim Paşa'nın sadece marifet, maarif, ilim ve teknik kavramlarına değil, diğer mefhumlara nasıl baktığının ve bu izahların anlamlılık, geçerlilik düzeylerinin her bakımdan tetkik edilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin yakın dönemdeki düşünce aydınlarını çok da yakından, derin ve serinkanlı bir şekilde tetkik etmesi bir zarurettir. Birçok yönüyle önemsenen, özgünlüğünü koruduğu iddia edilen Said Halim Paşa hakkında Celâl Nuri'nin müdafaa hisli yazısındaki hükümleri hayli ilginç ve düşündürücüdür: "Said Halim Paşa evvela Müslüman, sâniyen Türk, sâlisen Osmanlıdır. Efkârını kendi imâl eder. Hazır emtiayı hiç sevmez." Cemil Meriç bu ifadeleri tekrarladıktan sonra, "Tanzimat sonrası Osmanlı irfânının dikkate lâyık bir tezâdı: Avrupa'nın kültür emperyalizmine cihad açan Osmanlı Sadrazam'ı, yazılarını *Fransızca* kaleme almış."⁸ diyerek Paşa'daki çelişkiye işaret etmiştir. Aslında Said Halim Paşa'da başlayan bu çelişkinin zirvesi yüz sene sonra yaşanmaktadır. Türkiye'ye ve tarihine dair görüş üretenlerin pek çoğu da bu gün farklı dillerden seslenmektedir.

II. Meşrutiyet Devri'nin siyaset, bürokrasi ve kalem sahasında özgün bir yeri olan Paşa hakkında yakın zamanlara kadar ciddi çalışmalar yapıldığını söylemek zordur. Said Halim Paşa, sosyokültürel ortamın heyecanı ve zaman darlığı bunalımıyla her şeyin birbirine karıştığı, fikirlerin, ideolojilerin bulamaç hâline geldiği bir devrin ve neslin mensubudur. Üzerinde derinlemesine durulmuş ne bir teori ne bir felsefi doktrin görebiliriz. Aydınların memleket meselelerine bakışları körlerin fil tarifini

8 Cemil Meriç, *Umrandan Uyarılığa*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1977, s.49.

andırmaktadır. Oysa yarım yamalak izah etmek ve bilmek, biliyor zannetmek, hakikatin üstünü örtmek tam da modern zamanların hastalığıdır. Sanki son dönem Osmanlı aydınları bu hastalığa erken tutulmuş gibidir. Hayatta yarım kalmışlık ya da yarım yamalak bilmek, hiç bilmemekten daha kötüdür. Notlarını Fransızca tutan Osmanlı aydınının Avrupa'nın ilim zihniyetini ve metodunu taklit etmeyi tasvip ve tavsiye etmesi, ilginç çelişkilerinden biri olarak görülebilir.

Kendisi de bir son dönem aydını olan Said Halim Paşa, çoğu kere eleştiri oklarını kendi çağdaşlarına ve aydınlara yöneltmiştir. Ona göre “aydınlar bu memleketi tanımamaktadır. Batılılar düzeltmekte bizinkiler yıkmaktadır”. Aslında bu bir oryantalist bakış açısı ve tenkittir. Hangi Osmanlı aydını neyi yıkmanın peşindedir? Memleketi tanımama zaafından Paşa'nın da pay aldığını söylemek abartı olabilir mi? “Hâsılı, [aydın] bizde, yenisini kurmak için yok etmeye, Batıda ise yok olmaktan kurtarmak için düzeltip korumaya çalışır.” Kanaatimce Paşa bir tür çelişki hatta şaşırtsamacanın içindedir. Batı aydını ile Osmanlı/ Türk aydını tam zıt istikametlerde değerlendirmektedir. Said Halim Paşa, İsmail Kara'nın sıklıkla dile getirdiği, modernleşme dönemi aydınlarının “kendinden şüphe ve yetersizlik” hissini derinden hissedenlerden biridir. Paşa, memleket meselesinin değişim ve dönüşüm sürecinde öncelikli olarak aydınları sorumlu tutmuştur. Elbette Tanzimat'tan bu yana Türkiye'nin ciddi bir aydın sorunundan bahsedilebilir. Ancak meselenin merkezinde Said Halim Paşa da bulunmaktadır. Belki de onun kafası/zihni, çağdaşlarından çok daha önce tam olarak Batılı çalışmaya başlamıştır.